

ORIS HOMEOPATIJE V SLOVENIJI OD ZAČETKA 19. STOLETJA DO DANES

Nena Židov

329

IZVLEČEK

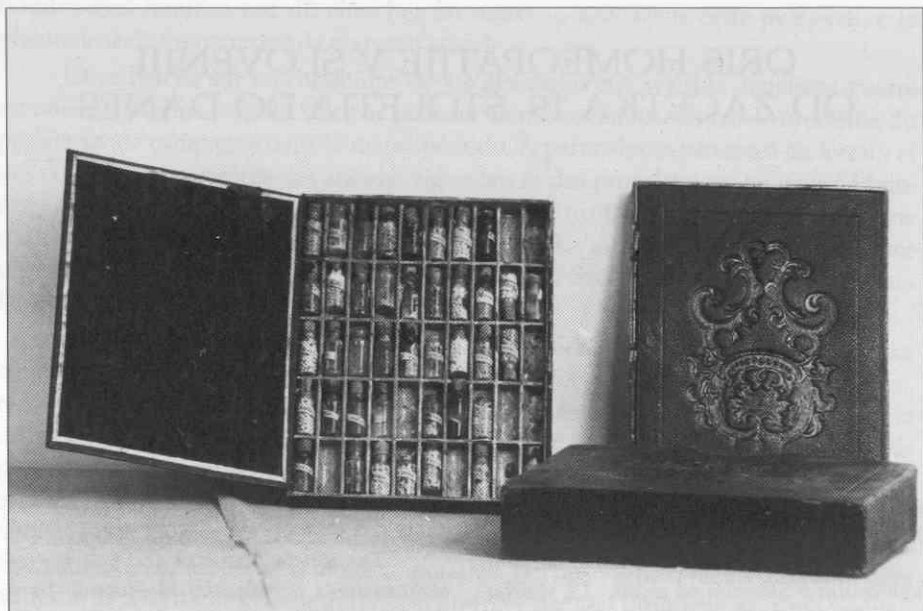
Prispevek govori o Hahnemannovi homeopatiji v Sloveniji od začetka 19. stoletja do danes. Kljub temu, da je bila homeopatija leta 1819 prepovedana, so jo nekateri zdravniki in laiki gojili naprej, in se je ohranila do konca druge svetovne vojne. V zadnjih nekaj letih se je z vse večjim uveljavljanjem alternativne medicine ponovno povečalo tudi zanimanje za homeopatijo.

ABSTRACT

The article discusses the presence of Hahnemann's homeopathy in Slovenia from the early 19th century to the present day. Despite the fact that homeopathy was banned in 1819 some physicians and laymen continued to practice it and homeopathy survived until the end of the Second World War. In recent years the expansion of alternative medicine has revived the interest in homeopathy.

V pričujočem prispevku želim prikazati doslej zbrane podatke o zgodovini in sedanjem stanju homeopatije na Slovenskem. Prikaz preteklosti je sicer še dokaj nepopoln, vendar za moj namen zadosten. Želim namreč opozoriti, da homeopatija, ki se v zadnjem času pojavlja kot ena od metod alternativne medicine,¹ pri nas ni nekaj novega, saj ima že dolgoletno tradicijo. Prispevek temelji na literaturi, ustnih virih in ohranjenih predmetnih virih. Zahvaljujem se dr. Maji Žvanutovi, ki me je opozorila in mi omogočila pregled homeopatskih lekarn s konca 19. in z začetka 20. stoletja, ki jih hrani Narodni muzej v Ljubljani. Zahvaljujem se tudi dr. med. Ireni Gradišek, ki je moje delo dopolnjevala s svojim znanjem o homeopatiji.

¹ Termin alternativna medicina mi pomeni različne preventivne, diagnostične, terapevtske in rehabilitacijske pristope, ki so se pri nas, podobno kot tudi v drugih, predvsem razvitih državah, razširili v približno zadnjih dvajsetih do tridesetih letih in niso del uradne medicine. Viri alternativnih terapij so lahko zelo različni. Lahko je to ljudska oz. tradicionalna medicina, lahko gre za izmečke uradne medicine, kakor tudi za "pogrutavščine" znanih posameznikov. Izvajalci alternativnih terapij znanja praviloma niso pridobili preko pri nas organiziranega rednega sistema izobraževanja, temveč po drugih poteh. V številnih primerih naj bi bile poleg znanja pomembne tudi dane sposobnosti. Tovrstna dejavnost se ne opravlja v okviru državnega javnozdravstvenega sistema in ni vključena v sistem zdravstvenega zavarovanja. Tako pojmovana alternativna medicina pa mi ne pomeni medicinskega sistema, ki bi načelno nasprotoval sodelovanju z uradno medicino.

Homeopatska lekarna v obliki knjige. Našli so jo med knjigami Muzejske knjižnice, kamor je verjetno prišla iz ene od grajskih knjižnic. Narodnemu muzeju so jo izročili leta 1963. (Original hrani Narodni muzej, foto Tomaž Lauko) ♦ The set of homeopathic medicines in the form of a book was found among the books in the Museum library. We suppose that it comes from one of the castle libraries. I was given to the National Museum in 1963. (The original is kept by the National Museum. Photo by Tomaž Lauko). ♦ Pharmacie homéopathique sous forme de livre trouvée parmi les livres de la bibliothèque du musée. Elle a très probablement appartenu à l'une des bibliothèques du château. Le séé national l'a obtenue en 1963. (L'original est gardé au Musée national. Photo faite par Tomaž Lavko.)

ZGODOVINA IN OSNOVNA NAČELA HOMEOPATIJE

Začetnik homeopatije je nemški zdravnik Samuel Hahnemann (1755-1843). Medicino je študiral v Leipzigu in na Dunaju, ukvarjal pa se je tudi s kemijo in farmacijo. Kot zdravnik je deloval v Nemčiji. Med preučevanjem delovanja kinina je ugotovil, da zdrav človek po zaužitju tega zdravila dobi podobne simptome, kot jih imajo bolniki, ki se zdravijo s kininom v primeru malarije. (BORISOV 1985: 354) To mu je dalo misliti, da simptomi bolezni niso znaki bolezni, temveč znaki odpora telesa proti bolezni. Ugotovil je, da je zdravilo, ki je sprožilo določene simptome pri zdravem človeku, zdravilo za eneke simptome pri bolniku. Tako je prišel do osnovnega načela homeopatije, da se namreč podobno zdravi s podobnim. (INGLIS, WEST 1988: 70-71) Začel je zdraviti po principu *similia similibus curentur* in ta sistem zdravljenja poimenoval homeopatija. Za razliko od homeopatije je princip zdravljenja, pri katerem se zdravi s pomočjo sredstev, ki odstranjujejo simptome bolezni (značilen je za uradno medicino), poimenoval alopatija. Osnove homeopatije je predstavil v delu *Das Organon der Heilkunst*.

Ko je Hahnemann s pomočjo homeopatije začel zdraviti ljudi, je bil nezadovoljen s stranskimi učinki zdravil, zato je skušal najti najmanjšo možno količino zdravila, ki še učinkuje. Substance, s pomočjo katerih je zdravil, je redčil in potenciral (pretresal) ter presenečen ugotavljal, da bolj ko je zdravilo razredčeno in potencirano, bolj je učinkovito.

O svojih odkritjih je predaval tudi na univerzi v Leipzigu. Ker sta njegov sistem zdravljenja in nelogično potenciranje zdravil v marsičem odstopala od ustaljenega prepričanja o boleznih in zdravljenju, so ga številni tedanji zdravniki zavračali, ogrožal pa je tudi farmacevte. (CASTRO 1992: 5-6)

Ugled homeopatije se je nekoliko povečal sredi 19. stoletja, ko so bile v Evropi epidemije kolere. Nekateri podatki so namreč kazali na uspeh zdravljenja kolere s pomočjo homeopatije. Razvoj farmacevtske industrije v štiridesetih in petdesetih letih 20. stoletja (sulfonamidi, penicilin in drugi antibiotiki) pa je ponovno zmanjšal pomen homeopatije. (INGLIS, WEST 1988: 72-73) Homeopatija se je iz Evrope razširila tudi v druge predele sveta. Zelo se je uveljavila v Severni Ameriki (tja je prišla v dvajsetih letih 19. stoletja) in Južni Ameriki (posebno v Mehiki, Argentini in Braziliji). V azijskih državah se je najbolj udomačila v Indiji, kjer je priznana veja medicine in imajo največ homeopatskih bolnišnic na svetu. V Evropi je zelo razširjena v Franciji, Britaniji, Nemčiji (CASTRO 1992: 9-10) in Avstriji.

Homeopatska zdravila v obliki tablet, praška, zrn, tinkture in mazila so živalskega, rastlinskega ali mineralnega izvora. V zdravstvene namene se uporabljajo izredno majhni odmerki. Raztopine se redči in potencira do take mere, da je v končnem zdravilu še komaj kakšna molekula zdravila. Pri višjih potencah s fizikalno-kemičnimi metodami ni mogoče dokazati nobene molekule več. Homeopat postavlja diagnozo na osnovi poglobljenega pogovora s pacientom, pri čemer ga bolj kot bolezen oziroma simptomi zanimata osebnost in konstitucija človeka.

ORIS HOMEOPATIJE V SLOVENIJI DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Homeopatija je bila v Sloveniji razširjena že v 19. stoletju. Med njenimi izvajalci so bili tako zdravniki kot laiki. Homeopati so bili iz vrst duhovnikov, njeno delovanje so poznali nekateri plemiči, razširjena pa je bila tudi med kmečkim prebivalstvom. V Ljubljani je bil med zdravniki velik zagovornik homeopatije v prvi polovici 19. stoletja takratni prior reda usmiljenih bratov Faust (Matevž) Gradišek. Leta 1807 je postal upravnik ljubljanske bolnišnice na Ajdovščini. Naslednje leto je v okviru bolnišnice ustanovil klinično šolo, kjer so se izobraževali bodoči homeopati. Leta 1811 je Gradišek bolnišnico prepustil francoskim oblastem in ko so red usmiljenih bratov razpustile, se je preselil v zasebno hišo pod Šmarno goro pri Ljubljani, kjer je imel homeopatsko ordinacijo. (BORISOV 1985: 312, 355) Ljubljanski homeopati so imeli svoje privrženca tako med preprostimi ljudmi kot med nekaterimi izobraženci in zdravniki. S svojim delovanjem so ogrožali uradno medicino. Leta 1819 je bila homeopatija prepovedana tako za civilno prebivalstvo kot za vojsko, vendar so jo nekateri ljubljanski homeopati z Gradiškom na čelu gojili še naprej. (BORISOV 1977: 142) France Prešeren je na račun Gradiška spesnil gloslo z naslovom *Préd pevcu, potlej homeopatu*:

Popréd si pevec bil, zdaj si homeopat;

popréd si časa bil, zdaj si življenja tat. (PREŠEREN 1972: 62)

Ljubljanski homeopati so povzročali precej težav mestnim oblastem. Proti njim se je boril predvsem Fran Viljem Lipič, ki je postal leta 1832 provizorični okrajni zdravnik in leto kasneje pomočnik ravnatelja bolnišnice na Ajdovščini v Ljubljani, vendar se je moral, ker ni bil kos ljubljanskim homeopatom, poražen umakniti iz mesta. (BORISOV 1977: 142) S pomočjo homeopatije so zdravili tudi nekateri drugi zdravniki, tako npr. Jožef Kos, ki je bil najprej okrožni kirurg in porodničar v Bistri, leta 1821 pa je postal

okrožni ljubljanski kirurg. (BORISOV 1977: 236-237) V Narodnem muzeju v Ljubljani hranijo homeopatsko lekarno iz časa zdravnika Modra, ki naj bi med drugim zdravil Frana Levstika (1831-1887).

Kaže, da so bili dobri poznavalci homeopatije tudi nekateri duhovniki. Tako Trdina v svojih zapiskih iz obdobja 1870-1879 omenja mirnopoškega homeopata župnika Mlakarja, ki "ima že tudi mnogo simpatij pri ljudeh in vere." (TRDINA 1987: 832) Brez dvoma je bil homeopat tudi metliški župnik Daniel Terček (1819-1887), o čemer priča njegova zapuščina, ki jo hrani Narodni muzej v Ljubljani. S homeopatijo so zdravili tudi nekateri plemiči. Na Gradu Hmeljnik na Dolenjskem je bil homeopat baron Franz Wambolt von Umstadt (1829-1908), po smrti pa je njegovo delo nadaljevala žena baronica Maria Wambolt (1848-1915). (POTOČNIK 1994: 73) S pomočjo homeopatskih zdravil je v začetku tega stoletja zdravila ljudi in živino. K njej so prihajali tako ljudje iz bližnje okolice kot tudi iz bolj oddaljenih krajev. V Arhivu Republike Slovenije hranijo zvezek s seznamom ljudi, ki so obiskali baronico, njihov kraj bivanja in predpisano vrsto homeopatskih zdravil. (DOLENC 1989: 119)

Na podeželju je bila homeopatija še posebno razširjena konec 19. stoletja, ko naj bi bilo število samoukih homeopatov precejšnje. (MAKAROVIČ 1988-1990: 489) Veliko naj bi jih bilo po Trdinovih zapiskih na Dolenjskem. "V Stopčah ozdravlja ljudi mlinar Jerič s homeopatijo iz bukev, ali ne slovi tako, kakor Marente v Šent-Petru ali nikar kot Varavn, prvak vseh dolenskih homeopatov." (TRDINA 1987: 832) Konec 19. stoletja je v Kronovem pri Beli cerkvi s pomočjo homeopatije brezplačno zdravil župan, veleposestnik in mlinar Jakob Košak. Varavn kot najbolj ugleden dolenski homeopat je imel menda konec 19. stoletja toliko dela, da je moral delati tudi ponoči. (MAKAROVIČ 1988-1990: 490) Tudi v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno je bilo menda v Sloveniji veliko homeopatov. (KUNZE 1928: 711) Po drugi svetovni vojni naj bi v Sevnici umrl zadnji homeopatski zdravnik v Sloveniji (POPE-TOTH 1944: 14) in tako naj bi bila homeopatska tradicija pri nas za nekaj časa prekinjena.

Na osnovi homeopatskih lekarn Narodnega muzeja v Ljubljani s konca 19. in začetka 20. stoletja lahko sklepamo, da so bile plemiške homeopatske lekarnе v etujih, znotraj obložene s svilo ali drugim blagom, zunaj opete z reliefno stisnjenim usnjem in z zlato obrobo, izgledale pa so kot knjige. Zato ni čudno, da je prišlo nekaj homeopatskih lekarn v muzej iz Muzejske knjižnice. Nekaterе druge homeopatske lekarnе so videti nekoliko skromnejše. Gre za lesene plitve škatle s prekati, oblepljene s kartonom, za kasete, oblepljene z reliefno stisnjenim papirjem in usnjene etuije. Število prekatov oz. pripadajoče število zdravil je zelo različno, od 12 do 120. Zdravila v obliki drobnih zrn so shranjena v majhnih stekleničkah, zaprtih s plutastimi zamaški. Na stekleničkah so nalepke z imeni posameznih zdravil, ponekod pa so imena zdravil zapisana tudi na zamašku. Redke lekarnе imajo poleg zdravil še pripomočke, kot so britvica, prazne stekleničke, nožiček, kovinsko rezilo, kovinska konica in del očal, ki so verjetno nadomeščala povečevalno lupo. Žal za večino lekarn izvor ni znan.

Ne ve se, kje so slovenski homeopati v preteklosti pridobivali svoje znanje, toda glede na število in vrsto zdravil v ohranjenih homeopatskih lekarnah lahko sklepamo, da je bilo zelo različno. Nekateri so uporabljali le omejeno število zdravil in je šlo morda bolj za priročne lekarnе za domačo rabo, drugi pa so uporabljali veliko različnih zdravil, katerih delovanje so morali dobro poznati. Poznavanju tako velikega števila homeopatskih zdravil se čudijo celo današnji poznavalci homeopatije.

Po prepovedi homeopatije in ukinitvi klinične šole v Ljubljani so obiskovali homeopatske šole oz. tečaje drugje, verjetno predvsem v Nemčiji in Avstriji, in bili tudi člani tamkajšnjih homeopatskih združenj. Že omenjeni metliški župnik Daniel Terček je npr. leta 1879 opravil tečaj iz homeopatije v Stuttgartu v Nemčiji in istega leta prejel diplomu, bil pa je tudi član bavarskega homeopatskega društva. Med njegovo zapuščino najdemo Homeopathische Monatsblätter (kraj izdaje je Stuttgart) od februarja 1886 do januarja 1887. Za druge homeopate je manj jasno, od kod jim znanje. Baronica Maria Wambolt je verjetno prevzela znanje od svojega moža. Kje so se seznanili s homeopatijo npr. dolenski mlinarji, pa zaenkrat lahko le ugibamo.

HOMEOPATIJA KOT ENA OD METOD ALTERNATIVNE MEDICINE

333

V šestdesetih letih se je začela, najprej v Severni Ameriki, (GROSSINGER 1991: 332) nekoliko kasneje pa tudi v drugih razvitih evropskih državah, vse bolj uveljavljati alternativna medicina. Podobno kot drugod po svetu lahko tudi v Sloveniji ugotovljamo, da je vse več tistih, ki zdravijo, in tistih, ki se zdravijo z njeno pomočjo. Prvi začetki alternativne medicine v Sloveniji segajo v sedemdeseta leta, ko je imela še marsikaj skupnega z zeliščarstvom, do danes pa so se pojavile in uveljavile tudi številne druge metode. Ena izmed njih je homeopatija. Zanimanje zanjo se je začelo v Sloveniji ponovno kazati konec osemdesetih in predvsem v začetku devetdesetih let.

Leta 1991 je Hrvaško akademsko društvo raziskovalcev majnih znanosti kot prvo v tedanji Jugoslaviji organiziralo v Zagrebu seminar iz homeopatije. Vodil ga je strokovnjak iz Nemčije. Naslednje leto je bilo v Mariboru prvič v Sloveniji organizirano informativno predavanje o homeopatiji. Kljub skromnemu odzivu so ustanovili Slovensko homeopatsko društvo pri Ljudski univerzi Maribor. Istega leta je bil seminar o homeopatiji v Preddvoru pri Kranju. Predavatelji so bili iz Avstrije. Trinajst Slovencev se je udeležilo seminarja iz homeopatije v Badnu pri Dunaju. Leta 1995 je Slovensko homeopatsko društvo štelu okoli 50 članov, vsi so bili zdravniki ali farmacevti. Farmacevti so osnovali Farmacevtsko homeopatsko sekcijo. Slovensko homeopatsko društvo si prizadeva, da bi lahko primerno usposobljeni zdravniki predpisovali tudi homeopatska zdravila, ki bi jih bilo moč dobiti v naših lekarnah. Zaenkrat to ni mogoče in privrženci tovrstnega zdravljenja se z zdravili oskrbujejo pri redkih zdravnikih-homeopatih ali jih kupujejo v tujini. V Sekciji za tradicionalno medicino pri Slovenskem zdravniškem društvu so razmišljali o tem, da bi ustanovili podsekcijo za homeopatijo in opravili klinične raziskave o delovanju homeopatskih zdravil.

Predavanja in izobraževanje v zvezi s homeopatijo organizira Slovensko homeopatsko društvo. Izobraževanje vodi avstrijski zdravnik-homeopat po programu, ki sicer poteka za avstrijske zdravnike-homeopate. Leta 1995 je bilo po podatkih Slovenskega homeopatskega društva za homeopatsko zdravljenje usposobljenih sedem slovenskih zdravnikov, članov Slovenskega homeopatskega društva. Znani homeopatski ambulantni sta v Preddvoru in v Brežicah. V obeh delujeta zdravnika, ki sta se dodatno izobrazila iz homeopatije. Eden od njiju je začel zdraviti s pomočjo homeopatije v začetku osemdesetih let. Obiskujejo ju predvsem tisti, ki niso zadovoljni z uspehi uradne medicine. Zanimanje za homeopatijo kažejo poleg zdravnikov in farmacevtov nekateri posamezniki, ki že zdravijo s pomočjo drugih metod alternativne medicine, pa bi radi vzporedno uporabljali tudi homeopatijo.

Kot smo lahko videli, je bila homeopatija v Sloveniji prisotna že v začetku 19. stoletja. Razširjena je bila med različnimi sloji prebivalstva in se je kljub prepovedi ohranila do konca druge svetovne vojne. Razvoj medicine in farmacije jo je potisnil v pozabo, po nekaj desetletjih pa se je ponovno pojavila kot ena od metod alternativne medicine in kaže, da njena priljubljenost raste. Glede na to, da je homeopatija v nekaterih evropskih državah že uradno priznana in se pri nas tozadevno izobražujejo predvsem zdravniki in farmacevti,² je morda pričakovati, da bo ena od prvih metod alternativne medicine, ki jo bo priznala tudi slovenska uradna medicina.

LITERATURA

334

- BORISOV, Peter: Zgodovina medicine. - Ljubljana 1985.
- BIRISOV, Peter: Od ranocelnštva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem. - Ljubljana 1977.
- CASTRO, Miranda: The Complete Homeopathy Handbook : a Guide to Everyday Health Care. - London 1992.
- DOLENC, Milan: Knjiga pacientov baronice Marije Wambolt s Hmeljnika. - Glasnik Slovenskega etnološkega društva 29/1989, št. 3-4, str. 199.
- GROSSINGER, Richard: Planet Medicine : From Stone Age Shamanism to Post-Industrial Healing. - Berkeley 1991.
- INGLIS, Brian, Ruth West: Alternativna medicina. - Ljubljana 1988.
- KUNZE, A.: Naš svetovalec v bolezni in zdravju. - Zagreb 1928.
- MAKAROVIČ, Marija: Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. - Slovenski etnograf 33-34/1988-1990, str. 481-528.
- PREŠEREN, France: Poezije. - Ljubljana 1972.
- POPE-TOTH, Kornelija: Homeopatija. - Ljubljana 1994
- POTOČNIK, Bernarda: Hmeljnik : Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno. - Ljubljana 1994.
- TRDINA, Janez: Podobe prednikov : zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879 : 3. knjiga. - Ljubljana 1987.

BESEDA O AVTORICI

Nena Židov, magistra etnologije, je zaposlena kot raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Njeni pomembnejši deli sta Občina Ljubljana-Bežigrad (1991) in Ljubljanski živilski trg (1994). Ukvarja se s preučevanjem alternativne medicine v Sloveniji in zbira gradivo za retrospektivno slovensko etnološko bibliografijo.

ABOUT THE AUTHOR

Nena Židov is an M.A. in ethnology and employed as researcher at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of the Faculty of Arts in Ljubljana. Her most important works are the Municipality Ljubljana-Bežigrad (1991) and the Ljubljana Food Market (1994). She also engages in the study of alternative medicine in Slovenia and has been collecting material for a retrospective Slovene ethnological bibliography.

² Medtem ko se vsi zdravniki izobražujejo samoiniciativno in na lastne stroške, nekatere farmacevte že pošiljajo na izobraževanje delovne organizacije.

SUMMARY

AN OUTLINE OF HOMEOPATHY IN SLOVENIA FROM THE EARLY 19TH CENTURY UNTIL THE PRESENT DAY

The homeopathic system of medical practice developed by the German physician Samuel Hahnemann (1755-1843) found adherents in Slovenia too. In the early 19th century homeopathy was well established in Ljubljana and training of homeopathic physicians also took place here. In 1819 homeopathy was banned, but some physicians as well as laymen from the ranks of priests, noblemen and peasants continued to practice homeopathy. They acquired the necessary knowledge abroad and towards the end of the 19th century there were many self-taught homeopaths, especially among the rural population. Homeopathy survived in Slovenia until the Second World War and then went into oblivion for several decades. In recent years, the interest in homeopathy has grown again and it is now one of the practices generally labelled as alternative medicine. Though homeopathy is not officially recognised in Slovenia, there is quite some interest from laymen, some physicians and pharmacists who founded a Slovene Homeopathic Society. Some physicians have already been trained for homeopathic medical practice.

335

RÉSUMÉ

DESCRIPTIF DE L'HOMÉOPATHIE EN SLOVÉNIE DU DÉBUT DU 19E SIÈCLE JUSQU'À NOS JOURS

L'homéopathie comme système de traitement médical, développé par le médecin allemand Samuel Hahnemann (1755-1843), a trouvé ses partisans aussi en Slovénie. Au début du 19e siècle, l'homéopathie a été considérablement présente à Ljubljana, où l'on organisait aussi la formation de médecins-homéopathes. En 1819 l'homéopathie a été interdite, pourtant quelques médecins ainsi que quelques amateurs parmi les prêtres, nobles et paysans, poursuivaient sa pratique. Ils ont acquis leurs connaissances à l'étranger, mais il y avait aussi, vers la fin du 19e siècle, un certain nombre d'autodidactes, surtout parmi la population de la campagne. L'homéopathie a survécu jusqu'à la deuxième guerre mondiale, ensuite, elle est tombée dans l'oubli pour quelques décennies. Ces dernières années, l'intérêt pour elle a augmenté et elle représente l'une des méthodes de la médecine alternative. Malgré le fait que l'homéopathie n'est pas officiellement reconnue en Slovénie, on constate l'intérêt qui lui est porté aussi bien chez les amateurs que chez les médecins et pharmaciens, tous réunis dans l'Association homéopathique slovène. Un certain nombre de médecins a déjà acquis la formation nécessaire pour ce type de traitement.

RÉSUMÉ

Les auteurs ont étudié la formation et le développement de la médecine française au XVIIIe siècle. Ils ont examiné les influences des idées philosophiques, des sciences naturelles et des découvertes médicales de l'étranger. Ils ont également analysé le rôle des académies et des sociétés savantes dans la diffusion de nouvelles connaissances et techniques. Enfin, ils ont discuté des transformations de la pratique médicale et de la formation des médecins.

L'histoire de la médecine française au XVIIIe siècle est marquée par une série de transformations profondes. Ces changements sont le résultat de la convergence de plusieurs facteurs : l'influence des idées philosophiques, les progrès des sciences naturelles, les découvertes médicales de l'étranger, et le rôle des institutions académiques. Les auteurs ont examiné comment ces éléments ont contribué à l'évolution de la médecine française, en particulier en ce qui concerne la formation des médecins et la pratique clinique. Ils ont souligné l'importance de l'académie de médecine et des sociétés savantes dans la diffusion de nouvelles connaissances et techniques. Enfin, ils ont discuté des transformations de la pratique médicale et de la formation des médecins.